

Úr és ország

1. Állami terminológiánk szláv elemeivel való foglalkozásom során csak a közeli múltban bukkantam rá HARMATTA JÁNOSnak *úr* szavunk származására vonatkozó, még 1955-ben közzétett fejtegetéseire (vö. I. OK. VII, 253). HARMATTA szerint *úr* szavunk semmiképp sem hozható MUNKÁCSI (ÁKE.) és JACOBSON (Arier und Ugrofinnen. 1922, 50) nyomán az árja *asura*-, illetve ósíráni **osuro* 'Herr' szóalakkal (vö. MOÓR: ALH. II, 379–80) kapcsolatba. Azért nem, mert „... e szó eddigi iráni és török magyarázatának közös hibája, hogy az átvett iráni, illetve török alakból a magyarban kettőshangzót tartalmazó, ebből pedig hosszú magánhangzós tőszónak kellett fejlődnie. A magyar hangtörténet azonban szemmel láthatólag nem nyújt alapot arra a feltevésre, hogy az *úr* szó *u* hangja eredetileg hosszú lett volna. Olyan magyarázatot kell tehát találnunk — jegyzi meg —, amely nem követeli meg az *u* eredeti hosszú voltát”.

Ilyen megfelelőbbnek látszó magyarázattal HARMATTA rögtön szolgál is. Szerinte ti. *úr* szavunkat „hangtani és jelentéstani szempontból egyaránt kifogástalanul az óiráni **sūra*- 'úr, parancsoló' szóból magyarázhatjuk”. Erre a feltevésre HARMATTÁnak az adott lehetőséget, hogy az Avesztában van egy 'stark, gewaltig; gebietend, Herr über...' jelentésű *sūra*- szó. Először is meg kell azonban állapítanunk, hogy HARMATTÁnál az „óiráni” terminus szükségszerűen egy, az avesztainál régibb nyelvi alak megnevezésére szolgál. Magyarázata tehát jelentéstani szempontból már itt sántít, mert hisz ő azt kénytelen tulajdonképp feltenni, hogy az „óiráni”-ből nyilván már a finnugor őskorban (!) — és nem az ősmagyar korban — átvett szóalak (hisz más-különb az „óiráni” *s*-nek a magyarban hiánnyal való képviselése még csak szóba sem jöhetne) az átadó nyelvben előrehaladottabb jelentésben lett volna meg, mint a későbbi avesztáiban... Annak pedig az iráni nyelvekben nyilván semmi nyoma — mert hisz különben erre HARMATTA hivatkozott volna —, hogy az avesztai *sūra*- szónak megfelelő szóalak az iráni nyelvekben valahol is 'fejedelem, úr' jelentésben volna meg. De a finnugor nyelvekben sincs a HARMATTA által feltételezett „óiráni” 'úr, parancsoló' jelentésű szónak semmi nyoma... Vagyis Harmatta egész okoskodása aligha tekinthető egyébnek, mint egy nagyon laza formális lehetőség felvetésének szavunk származásának megmagyarázására.

2. Ellenben szavunknak az ósíráni **osuro* szóalakkból való származtatása művelődéstörténeti szempontból már csak azért is lényegesen valószínűbbnek mondható, mert nemcsak az ósíráni **osuro*- vogul megfelelőinek jelentései egyeznek pontosan a magyar szó jelentésével, hanem e szó megfelelőit a

keleti finnugor nyelvekben is ugyanolyan jelentésekkel találhatjuk meg,¹ mint a 'fejedelem' jelentésű kelta *rig*-szót a germán nyelvekben. Ezekben ti. a keltából származott gót *reiks* 'Herrscher'-t, a német *reich* 'gazdag'-ot jelent, az egykori 'fejedelem' jelentésű, feltételezhető német szó pedig művelődéstörténeti szempontból éppúgy viszonylik a német *Reich* főnévhez, mint a magyar *úr* szó az *ország*-hoz.²

Nyilvánvaló tehát, hogy *úr* szavunknak az ósírani *osuro-ból való származtatása tárgy- és művelődéstörténeti szempontból annyira megalapozottnak mondható, hogy egyszerűen csodálatos volna, ha szavunk mégsem a MUNKÁCSI által javaslatba hozott iráni szóalakkal állna kapcsolatban, hanem másvalamilyen szóból származnék. Hiszen a magyar szó jelentésével teljesen egyező vogul *ätér*, *ätër*, *ötär* szóalak — amelynek az ósírani *osuro szóalaktól való származását eddig tudtommal még senki kétségbe nem vonta — a leghatározottabban azt tanúsítja, hogy a keleti finnugor népeknél a rendi különbségek kialakulása éppúgy iráni hatásra vette kezdetét, mint ahogy ez a társadalomtörténeti folyamat germán népeknél a kelták hatására következett be. Az a körülmény pedig, hogy a 'fejedelem' jelentésű szóhoz mindkét népcsoport körében a 'gazdag' jelentés kapcsolódott, világosan azt tanúsítja, hogy ennek a fejlődésnek az alapja mindkét népcsoport körében az volt, hogy egyes családok anyagiakkal bővebben voltak ellátva, mint más családok, illetve mint a hasonló származásúak többsége. Semmi kétségünk arra nézve nem lehet, hogy az a társadalomtörténeti folyamat, amelynek bekövetkeztét az idézett szócsoporthoz tanúsítja a keleti finnugorságra vonatkozólag, nemcsak a vogulok, hanem a magyarság őseit is elérte.

A germánságnál egy 'fejedelem' jelentésű kelta szó valószínűleg oly módon honosodott meg, hogy a germánságnak legalább egy része kelta uralom alá került. Ezt a német nyelvnek különösen ilyen kelta jövevényszavai tanúsítják, mint *Amt* (illetve ófn. *ambaht* 'szolga'), *Geisel* és *Eid* (vö. KLUGE: *EtWb.*). Gyaníthatólag valami hasonló ok következtében verhetett gyökeret a keleti finnugorság körében is egy 'fejedelem' jelentésű ósíráninak tekinthető szóalak.

A felhozottakra való tekintettel már eleve is valószínűnek látszik, hogy azok a nehézségek, amelyeket HARMATTA MUNKÁCSI származtatásával szemben felhozott, nem valódi, hanem csak álnehézségek lehetnek, és ezért hangtörténeti szempontból bizonyára találunk lehet olyan megoldást, amely *úr* szavunkban HARMATTA szavai szerint „nem követeli meg az *ú* eredeti hosszú voltát”. És erre van is lehetőség. Tekintettel pedig *úr* szavunknak nagy művelődés-, illetve társadalomtörténeti jelentőségére, ezt a következőkben teljesen behatóan kívánjuk megvilágítani.

3. NÉMETH GYULA MUNKÁCSI származtatását csupán arra való hivatkozással vetette el (Pais-empl. 358), hogy szavunkat SETÄLÄ (SUSAik. XVII, 4 : 31) az idézett iráni szó finnugor megfelelői között nem említette meg. Nyilván azért nem, mert a magyar szó hangalakja nem felelt meg várakozásának. SETÄLÄ ugyanis a finnugorkori „fokváltakozás” elmélete alapján állva, SZINNYEIHEZ hasonlóan (vö. NYH.⁷ 42) nyilván azt tette fel, hogy a finnugor

¹ Ezek: mordE. *azoro*, *azor*, *ozoro*, M. *azar* 'Herr' ~ votj. *uzjër* 'gazdag' ~ zürj. *uzjër*, *ozjër* 'ua.' ~ vog. *ätër*, *ätër*, *ötär* 'Herr, Fürst'.

² Vö. MOÓR, A nyelvtudomány mint az ós- és néptörténet forrástudománya, 1963, 100.

kori *s ~ *z fokváltakozást a magyarban szükségszerűen sz képviselte volna, mert hisz a többi keleti finnugor nyelvben is ennek a feltételezett finnugor kori fokváltakozásnak a kereteibe illenek bele az ősiráni *osuro szóalak megfelelései.

Ma már persze tudjuk, hogy az ősfinnugorban még nem volt semmiféle fokváltakozás, hanem ezt a — csupán a finn és a lapp nyelvekre jellemző — hangtani jelenséget a finn nyelvészek vetítették ki a legtávolabbi múltba. A keleti finnugor nyelvekben a viszonylagosan szűk hangrésszel való hangképzés következtében — amit német nyelvészek SIEVERS nyomán nem egészen helyesen „schwach geschnittener Silbenakzent” néven szoktak emlegetni — a zöngétlen mássalhangzók magánhangzóközi helyzetben — olyanformán, mint a román nyelvekben — zöngéssé váltak (vö. MOÓR: ALH. II, 9—24). De a román nyelvekhez hasonlóan ez a folyamat a finnugor nyelvekben sem vált általános érvényűvé. Az ugor nyelvekben például nem terjedt ki a sziszegő hangokra. Ezért az ugor nyelvekben a finnugor kori sziszegő hangok megfelelései a szavak belsejében pontosan egyeznek a hangok szókezdeti megfeleléseivel. Ez a finnugor *s esetében a magyarban is nyilvánvaló. A finnugor *s-nek nyelvünkben szókezdeti helyzetben hiánya a képvisellete, még pedig úgy látszik, hogy ez a hang nyelvünkben már szinte a „történeti” időkben h-n keresztül tűnt el (vö. MOÓR: ALH. II, 375—81). Így tehát ez a fejlődés teendő fel a szóbelseji *-s- hangra vonatkozólag is, aminek pontos megállapítása azonban többnyire már egy kissé körülményesebb (vö. ALH. II, 375—81). Így van ez *úr* szavunk esetében is.

Nyilván erre a hangfejlődési folyamatra vonatkoznak HARMATTÁNAK fent idézett megjegyzései is. Csakhogy HARMATTÁNAK nem részletezett feltevése szerint az ősiráni *osuro > ősm. *uhuru szóalakból a szóbelseji h-nak eltűnése az ómagyarban *uuru > *ūru szóalakat eredményezett volna, ennek a feltevésnek azonban az *uruszág* szóalakból származott *ország* szó határozottan ellene mond. — Ez így is volna, ha HARMATTA nem feledkezett volna meg arról, hogy a két-nyíltszótagos hangtendencia már az ősmagyarban is jelentkezett (erre a körülményre saját és PAPP ISTVÁN kutatásaira hivatkozva már BÁRCZI is rámutatott, vö. BÁRCZI, Htört.² 78). Ezek szerint tehát *úr* szavunkra vonatkozólag *uhuru > *uhru > uru alakfejlődési sort tehetünk fel; vagyis pontosan ahhoz a szóalakhöz érkezünk el a MUNKÁCSI-féle származtatás elfogadása esetén is, amely HARMATTA szerint is *úr* szavunk legrégebbi ránkmaradt alakja...

4. Ha már most az egytagú szavak magánhangzójának megnyúlását a szóvégi sorvadó magánhangzó lekopásával kapcsolatos pótlónyújtásos hangjelenségnek fogjuk fel (vö. BÁRCZI: i. m. 62), akkor nyilván azt kell feltennünk, hogy az *uruszág* > *ország* szóalak már olyan korban alakult ki, amikor nyelvünkben az *uru* > *úr* hangfejlődés még nem következett be. A magyar politikai fejlődés figyelembevételével ezt az időpontot meglehetősen valószínűséggel közelebből is meghatározhatjuk; az *ország* szó mai jelentésében semmiesetre sem keletkezhetett korábban, mint mikor Géza fejedelem a törzsfők hatalmának megtörésével Magyarország egyedüli és tényleges *uhru-jává lett. Az Árpádok hatalma alá tartozó terület ugyanis csak ezek után kaphatta a 'fejedelemség', vagyis *uruszág* elnevezést, bár az sem lehetetlen, hogy ez az elnevezés eredetileg kizárólag csak az Árpádoknak a szabad magyarok legelőterületeitől *megyé*-vel elkülönített családi domíniumaira vonatkozott. De szavunk mai jelentésének kialakulása a nyugatias királyság intézményének

bevezetésekor — tehát 1000 körül — valószínűleg már befejeződött, mert hisz különben alighanem már *királyság*-nak nevezték volna az Árpádok politikai hatalma alá tartozó területet.

Az előadottakból az is következik, hogy az Árpádoknak a királyi cím felvétele előtt **uhru* lehetett a címe, a törzsfőké talán *vezér*, amennyiben a Konstantinos Porph.-nál említett szláv—bizánci *βοεβόδος* (< szláv *vojevoda*) a magyar *vezér* szó tükörszavának tekinthető. Mivel pedig az **uhru* cím a finnugor őskorból származik, valószínűnek látszik, hogy a magyarság a múltban is mindig fejedelmek vezetése, illetve uralma alatt élt. Ezt a társadalmi rendet egyébként már a nomádos életforma is szükségessé tette náluk.

5. Az *úr* szóra vonatkozó magyarázatok (számuk 7—8) szerzői közül egyedül MUNKÁCSI származtatta ezt az eredetileg 'fejedelem' jelentésű szavunkat egy eredetileg is 'fejedelem' jelentésű idegen szóból. A többi magyarázat szerzői mind olyan idegen nyelvi kifejezésekkel próbálták szavunkat kapcsolatba hozni, amelyekről jelentésük alapján feltehetőnek látszott, hogy vagy a magyarban vagy valamilyen rejtélyes közvetítő nyelvben a 'fejedelem' jelentést vehették fel, de hogy hol, mikor és miért történt volna ez, arról már sohasem esett szó; vagyis ezek a magyarázatok, ha velük kapcsolatban a mutatkozó hangtörténeti, földrajzi és kronológiai nehézségektől eltekintünk is, társadalomtörténeti szempontból teljesen megalapozatlanok, sőt mondhatni megalapozhatatlanok, mert szinte teljesen kívül esnek az idő és a tér korlátain... Ellenben a Munkácsi-féle magyarázat nemcsak hogy hangtörténeti szempontból is — amint láttuk — teljesen kifogástalan, hanem szavunk megjelenése szervesen illeszkedik bele a keleti finnugor társadalom kialakulásának kereteibe, és e szó megmaradása a régi magyarság nomádos életformájával is kapcsolatban látszik lenni. Mindez e magyarázat legfőbb erőssége. Ezért meg vagyunk róla győződve, hogy ez a MUNKÁCSI-féle magyarázat nem az *úr* szavunkra vonatkozó egyik magyarázat, hanem e sokat vitatott szónak helyes magyarázata.

MOÓR ELEMÉR.